

DOI: 10.31648/pl.5672

BEATA MORZYŃSKA-WRZOSEK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3173-2370>

Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz

e-mail: beatamor@ukw.edu.pl

Beata Wałęciuk-Dejneka, *Literackie przestępczynie. Obrazy kobiecych demonów w wybranych utworach literackich. Szkice*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Siedlce 2019, ss. 148

Beata Wałęciuk-Dejneka jest badaczką od lat zajmującą się problematyką kobiecości w literaturze, poddającą wnikliwej analizie twórczość kobiet, przyglądającą się również literackim portretom niewiast. Jej naukowa refleksja zogniskowana w znaczącej mierze na pisarstwie XIX i XX wieku wielopłaszczyznowo rozpoznaje znaczenia zarówno poezji, prozy, jak i egodokumentów¹. Rozważania cechuje eksponowanie odrębności kobiecego „ja”, jego złożoności, akcentowanie problematyki kształtowania tożsamości, jej tradycyjnych i nowoczesnych uwarunkowań, zwracanie uwagi na paradygmaty egzystencjalne i autobiograficzne, uruchamianie perspektywy historycznej i kulturowej. Wieloaspektowa interpretacja Wałęciuk-Dejneki stawia pytania dotyczące podmiotowych doświadczeń, ich dynamiki, złożonego procesu samookreślenia, wskazuje na zakres inspiracji, objaśnia typ wrażliwości, podejmuje kwestie społecznego, obyczajowego uznania, autonomii i zależności tak w kontekście jednostkowym, jak i wspólnotowym, lokalnym i globalnym.

Badaczka poszukując formuł charakteryzujących literaturę kobiet, obserwuje dorobek pisarek bardziej i mniej znanych oraz zapomnianych. Koncentruje się na zagadnieniach ewokowanych historycznymi uwarunkowaniami, procesami społecznymi, obserwuje również wysiłek jednostek, które torują sobie drogę do samorealizacji, występują przeciwko przymusowi podporządkowywania się ustanowionym wzorcom postępowania, podążają ku coraz większej samoświadomości, budują podmiotową refleksję uwzględniającą indywidualne pragnienia i potrzeby. Dostrzeganie asymetrycznego funkcjonowania literatury kobiet w historii, a także podejmowanie zagadnień związanych z kreacją postaci kobiecych reprezentujących zarówno świat postrzeżeniowy, jak i magiczny znalazły

¹ Rozumienie kategorii egodokumentów przyjmuję za: Szulakiewicz (online).

potwierdzenie w licznych, charakteryzujących się imponującymi kontekstami i pogłębionym odszyfrowywaniem znaczeń omówieniach siedleckiej literaturoznawczyni. Wśród nich wymienić można autorskie studia naukowe o charakterze monograficznym: *Inny obraz feminy. Szkice folklorystyczno-literackie* (Siedlce 2012) i *Ludowy obraz kobiety – perspektywa inności. Folklor i literatura* (Siedlce 2014), wersję angielską tego opracowania zatytułowaną *Folk Image of Woman. The Perspective of Otherness. Folklore and Literature* (Kraków 2018) oraz pozycje, które ukazały się w zainicjowanych przez nią seriach wydawniczych: *Różne Odslony Kobietych Światów; Znane, Nieznane, Zapomniane; Literackie Portrety Kobiet; Literatura i Prawo*². Warto odnotować, że prace autorstwa Wałęciuk-Dejneki i publikacje pod jej redakcją, stawiające w centrum zainteresowania literacką i kulturową obecność pisarek oraz bohaterek, proponują metodologiczne instrumentarium, ukierunkowane interdyscyplinarnie, uprzywilejowują praktyki antropologizujące. Artykułując problematykę kobiecości, często związaną z kwestiami do tej pory marginalizowanymi, zdecydowanie wzbogacają horyzonty badawcze.

Monografia *Literackie przestępczynie. Obrazy kobiecych demonów w wybranych utworach literackich. Szkice* wkomponowuje się w naukowy dorobek Beaty Wałęciuk-Dejneki, poświadcza jej świadome ukierunkowanie. W pewnym sensie domyka wcześniejsze rozważania, ale otwiera też nową perspektywę. Jej dotychczasowa refleksja badawcza poświęcona literackim bohaterkom wyróżniła m.in. „mądre i nawiedzone”, akuszerki, znachorki, szeptuchy, matki, boginie, uzdrowicielki, wiedźmy, dziwożony, „dziwobaby”. Poświęcone im studia ukazały wpływ kulturowych stereotypów na kształtowanie literackich portretów kobiet, definiowanie kategorii kobiecości, ich funkcjonowanie w systemie zdeterminowanym kulturą patriarchalną. Dokładna analiza tych wizerunków wzbogacona została o źródła reprezentujące kulturę ludową, wskazała na folklorystyczne uwarunkowania, koncentrowała się na ukazaniu sytuacji wykluczenia, prześladowania niewiast, ich marginalizowania, jak też fascynacji, akceptacji, poszanowania.

Autorka skupiając się w swoich rozważaniach na ważnej obserwacji bohaterek, analizując ich doświadczenia, w omawianej pracy *Literackie przestępczynie. Obrazy kobiecych demonów...* sięgnęła po problematykę związaną z funkcjonowaniem niewiast na pograniczu prawa. Dopełniając własne perspektywy

² W każdej serii opublikowane zostały pod redakcją Wałęciuk-Dejneki zbiory przybliżające problematykę twórczości kobiet, reprezentujące różnorodne orientacje metodologiczne, charakteryzujące nowe cele refleksji teoretyczno- i historycznoliterackiej, jak również językoznawczej i kulturoznawczej.

badawcze, omawia istotny aspekt portretowania kobiet w literaturze – poszukuje formuły obrazowania niewiast dokonujących zbrodni. Poszerzając tą autorską monografią temat wielowymiarowych relacji literatury i prawa, podkreśla, że jest to „próba opowiedzenia o mrocznej feminie, niszczącej harmonię, wprowadzającej bezład i niepokój, o jej destrukcyjnych oddziaływaniach na jednostkę i rzeczywistość” (Wałęciuk-Dejneka 2019: 11). Wśród omawianych bohaterek są postacie związane ze światem zmysłowym, rzeczywistym oraz zadomowione w ludowej wyobraźni. Poddając skrupulatnej charakterystyce kobiety, które dopuściły się przestępstwa, wystąpiły przeciwko obowiązującym normom, portretuje m.in. dzieciobójczynie, mężobójczynie, osoby popełniające samobójstwo, jak również istoty nierealne, związane ze sferą wierzeń religijnych, mitycznych, występujące w legendach, opowieściach (wskazuje tu na istoty demoniczne i uwodzicielskie, piękne, jak na przykład czarownice, rusałki, południce czy wodnice).

Wałęciuk-Dejneka w otwierającym monografię *Wstępie*, przybliżając metodę badania tytułowego zagadnienia, kieruje uwagę ku kryteriom obowiązującym w obrębie konwencji, prądów i poetyk XIX i początku XX wieku, ich dookreśleniu doświadczeniem magicznym oraz paradygmatem estetycznym i prawniczym. Zauważa, że popularność przestępczyń w różnego rodzaju tekstach literackich i kulturowych wynika z fascynacji tym, co mroczne, złe, tajemnicze, wiąże się z problematyką zachowań doprowadzających do występków, pytań o ich etyczny i obyczajowy wymiar, poszukiwaniem i ukaraniem tych, którzy wykraczają poza ustanowione we wspólnocie zasady, ich stygmatyzacją. Metodologiczne ustalenia, doceniające zarówno znaczenie kodów artystycznych, jak i pozaartystycznych, kształtują konsekwentnie wywód w całej pracy. Koncepcja interpretacyjna modelowana regułami gatunkowymi, założeniami programowymi epok historycznoliterackich, funkcjonującymi stereotypami oraz wyobrażeniami symbolicznymi, ludowymi skonkretyzowanymi w tradycyjnym folklorze polskim (wkomponowanym w kontekst słowiański, Wałęciuk-Dejneka 2019: 8) prowadzi do wieloaspektowego odczytania rozmaitych wariantów kobiecej demonologii, zaprezentowanych w literaturze XIX i początku XX stulecia postaci morderczyń oraz istot urodziwych i groźnych spoza realnej rzeczywistości.

Interesującym pomysłem jest sięgnięcie w pierwszym rozdziale zatytułowanym *Tajemniczy świat demonicznych femin: romantyczne wyobrażenia poetyckie* po utwory, które nie stanowią podstawowego kanonu polskiej literatury XIX wieku. Badaczka przywołuje twórczość Jana Bohdana Zaleskiego, Ignacego Kułakowskiego, Karola Brzozowskiego, Ryszarda Berwińskiego i Romana Zmorskiego. Analizuje występujące w ich pracach postaci rusałek, wodnic, dziewic-widmo,

akcentuje wpływ na ich poetycką kreację dominujących w epoce założeń estetyczno-artystycznych, ich zakorzenienie w ludowym wzorcu, obserwuje jego twórcze przetworzenie. Charakteryzując poetycki zapis demonicznych, a zarazem uwodzicielskich, pięknych kobiet związanych z naturą i magicznymi wyobrażeniami, wyróżnia powtarzające się cechy deskrypcji, śledzi ich podporządkowanie konwencji literackim. Dominujące w ich opisie elementy, m.in. barwy z przewagą złotego i białego, czarne oczy, motyw kąpieli w mleku czy skrzydeł anioła, potwierdzają wyraźny związek z folklorem, kulturą starożytną, wskazują na tanatologiczne konotacje opisywanych postaci. Projektowanie nastroju tajemniczości, mroczności, wprowadzenie atmosfery przesiąkniętej poczuciem niebezpieczeństwa korespondują z romantyczną fascynacją cudownością, baśniowością, zdarzeniami i postaciami o fantastycznym rodowodzie.

Drugi rozdział omawianej monografii przynosząc wnikliwe spostrzeżenia dotyczące „rusalczanego” nurtu w literaturze młodopolskiej, również charakteryzuje tę problematykę na przykładzie dzieł mniej znanych. Skupiając się na złożonym związku kobiety i zbrodni, wieloaspektowości przedstawień fenomenu kobiecości, zdominowanego demonologiczną wyobraźnią, konkretyzuje aspekty poetyckich uobecnień, takie jak symboliczne i estetyczne znaczenie księżycy, słońca i wody. Uwypukla rolę nie tylko jednej, ogólnie znanej w cyklu dobowym, pory aktywności kobiecych cudownych kobiecych istot – wieczoru lub nocy. Analizując kreację południcy, podkreśla bowiem, że równie groźne dla osób pracujących w polu mogło być południe. Konstruowany wywód o tych aspektach obrazowania kobiet-demonów, wzbogacony o konotacje religijne i magiczne, kieruje także uwagę na problematykę bardziej uniwersalną. Charakteryzując przypadkowość ludzkiego losu, jego graniczność, odkrywa wpływ pozaziemskiego, zaświatowego porządku na egzystencję jednostki, jej nagłą śmierć. Ponadto Autorka tłumacząc poetyckie opisy wodnych panien, rozważa odgrywający w nich istotną rolę pierwiastek erotyczny i cielesny nacechowany pożądliwością, burzliwą namiętnością. Dokonuje jego konfrontacji z modernistycznym zamiłowaniem do tajemniczości, właściwą dla tego okresu fascynacją problematyką tanatologiczną, eksponowaniem fatalizmu. Niebezpieczne i piękne feminy uwodzą i doprowadzają do zagłady siebie lub innych, są nieszczęśliwe, nie potrafią odnaleźć się w świecie żywych, ale pragną bliskości i cielesnych zbliżeń. Autorka objaśnia ich postępowanie w następujący sposób: „nie mogły liczyć [rusalne panny – przyp. B. M. W.] na ludzką przychylność, musiały więc znaleźć sposób na swoją przyjemność: zatrzymanie kochanka przy sobie. Stąd ich postępowanie: kuszenie, uwodzenie ciałem i urodą, a następnie uśmiercenie śmiałka”

(Wałęciuk-Dejneka 2019: 55). Badawczemu referowaniu specyfiki poetyckiej kreacji niebezpiecznych bohaterek, próbie wyjaśnienia motywów ich działania patronuje wykorzystywanie w funkcji kontekstów znaczeń ewokowanych słowiańskim folklorem oraz rozważanie zmieniających się w literaturze konwencji i poetyk.

Żeński demon występuje również w literaturze dla dzieci i młodzieży. Z tym że zasady jego deskrypcji są tu wyraźnie zredefiniowane. I to zagadnienie podejmuje Wałęciuk-Dejneka w trzecim rozdziale recenzowanej publikacji. Wzbogaca rozważania o uwagi dotyczące twórczego przetworzenia obrazowania niezemskich istot spowodowanego specyfiką literatury, kierowanej do niedorośłego odbiorcy. Przypomina m.in. mniej znane baśnie autorstwa Bolesława Prusa, Bronisławy Ostrowskiej, Jana Grabowskiego i Antoniego Gawińskiego. Poddając opisowi bohaterki reprezentujące świat wierzeń, magii, fantastyki, wskazuje na aspekt poznawczy i wychowawczy literatury, zaznacza jej rolę w budowaniu tożsamości młodego człowieka, podkreśla funkcję w procesie kształtowania systemu wartości. Zaprezentowane w utworach dla dzieci i młodzieży kobiety-demony nie sprawiają, że bohaterowie wkraczają w świat nacechowany złem i występkiem, nie prowadzą ich ku niechybnej śmierci. Wręcz przeciwnie – wspomagają ziemskie postacie w osiągnięciu waloryzowanego pozytywnie celu. Jak tłumaczy siedlecka badaczka: „Demony ludowe powiązane niegdyś głęboko ze sferą wierzeniową przedstawiciele kultury tradycyjnej, odstrasżające, przerażające, mordercze, w twórczości dla dzieci i młodzieży stają się istotami fantastycznymi, fikcyjnymi bytami bez wyraźnego kulturowego zakorzenienia” (Wałęciuk-Dejneka 2019: 69). Również w tej części monografii poszczególnym omówieniom towarzyszy godna uznania kompetencja autorki, kierująca uwagę na rozległe konteksty przedstawianych zagadnień, pozwalająca na trafne spostrzeżenia, dotyczące form baśniowych, właściwych im figur fabularnych oraz objaśnień związanych z doświadczeniem kulturowym dziecięcego odbiorcy.

Kolejna część pracy nosząca tytuł *Literackie przestępczynie – o bohaterkach wybranych utworów XIX wieku* przynosi charakterystykę kobiet występujących wbrew ustanowionemu prawu, dopuszczających się morderstwa najczęściej na swoich bliskich (mężach, partnerach, dzieciach, siostrach). Interpretacja podąża ku dostrzeżeniu wieloaspektowości literackich portretów tego typu zbrodniarek, dostrzeżeniu w nich specyficznych cech podyktowanych fascynacją wyobraźnią ludową, wyeksponowaniem wiary w pozazmysłowe wydarzenia i niezemskich bohaterów. Badania przybliżając popularne utwory Adama Mickiewicza, *Rybkę* oraz *Lilie*, jak również mniej znane teksty Aleksandra Chodźki,

Teofila Lenartowicza, Karola Brzozowskiego czy Aleksandra Grozy skupiają się na problematyce etycznej, dramatycznych wyborach i ich motywacjach, aspekcie społecznym popełnianych czynów i grożącej za nie kary. Znajdują się tu trafne objaśnienia dotyczące wyraźnej konwencjonalizacji opisu, wyróżnienie motywów je konstruujących, jak np. nieszczęśliwa miłość, zdradzona kochanka, uwiedzenie dziewczyny z gminu przez mężczyznę z wyższego stanu, zabójstwo konkurentki, użycie mikstury pozyskiwanej z toksycznych roślin. Z tymi rozważaniami koresponduje zwrócenie uwagi na sposób wymierzenia kary, zaakcentowanie roli natury, ingerencji sił nadprzyrodzonych w przywracaniu zaburzonego porządku moralnego.

W tomie znajduje się także rozdział, w którym autorka poddaje interpretacji literackie obrazy samobójczyń skonkretyzowane w poezji okresu romantyzmu. Uwypuklając repertuar środków, motywów kształtujących opisy umierających tragicznie kobiet, wyszczególnia twórczość autorów krajowych (Teofila Lenartowicza, Julii Wojkowskiej i Adama Gorczyńskiego). Wiele uwagi poświęca symbolicie akwatywnej, ewokowanym nią strukturom i znaczeniom, które skorelowane są z cechami obrazowymi i aksjologicznymi. Przypomina o jej uobecnieniach w wielu kulturach, wskazuje m.in. na tradycję starożytną, starosłowiańską, folklor polski, rosyjski, białoruski. Wałęciuk-Dejneka zwraca uwagę również na niejednoznaczne kwestie dotyczące oceny czynu samobójczego, targnięcia się na własne życie, obserwuje zmieniający się uwarunkowany społecznie, kulturowo stosunek do aktu autodestrukcji. Odnajduje w romantycznych przedstawieniach znaczenia implikowane wyobraźnią ludową, charakteryzuje ich związek nie tylko z wymiarem natury, lecz także z wątkiem patriotycznym, symboliką narodową (np. postać Wandy-rusałki z utworu *Wanda* autorstwa Lenartowicza). Atutem rozważań tego fragmentu pracy nie jest wyłącznie zaakcentowanie kompleksu cech konstruujących mniej znane wizerunki samobójczyń i podkreślenie ich aspektu antropologicznego. Cenne jest ujawnienie w refleksji niuansowania znaczeń, uznania dla zmieniającego się sposobu myślenia człowieka, jego wrażliwości, zaprezentowanie doświadczenia jednostki, odznaczającego się przemianą i zakorzenieniem w skomplikowanych strukturach kulturowych, również nacechowanych myśleniem magicznym.

Niewątpliwym atutem omawianej publikacji Beaty Wałęciuk-Dejneki jest wybór zarówno tematu, jak i materiału egzemplifikacyjnego – zaprezentowanie wybranych tekstów mniej znanych autorów, jak też przypomnienie mniej popularnych utworów pisarzy uznanych, np. Bolesława Prusa. Siedlecka badaczka po raz kolejny udowodniła, że narzędzie badawcze, jakim jest połączenie poetyki, hermeneutyki i antropologii, przynosi interesujące efekty, prowadzi do

wieloaspektowej deszyfracji różnego rodzaju tekstów literackich. Otrzymaliśmy pozycję z uwagą omawiającą wizerunki kobiet niebezpiecznych, zagrażających, realnych i pozazmysłowych, skoncentrowaną na wyjaśnianiu skomplikowanych wariantów czynów zbrodniczych popełnianych przez niewiasty, ulokowanych poza prawem lub na jego granicy.

Zaprezentowany w pracy analityczno-interpretacyjny paradygmat konfrontujący rzetelną wiedzę, dotyczącą praktyk kulturowych, z eksponowaniem złożoności ludzkiego doświadczenia, uwzględnieniem nasycenia go tym, co prywatne i publiczne, powtarzalne, rytmiczne i niespotykane, namacalne, rzeczywiste i transcendentne, pozwala wyrazić przekonanie, że poprowadzi on Autorkę *Literackich przestępczyń...* ku kolejnym badawczym obszarom.

Bibliografia

- Szulakiewicz Władysława, *Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, <https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/1531/PBE.2013.006%2CSzulakiewicz.pdf?sequence=1> [dostęp: 7.03.2020].
- Wałęciuk-Dejneka Beata (2013), *Mądre baby, akuszerki, znachorki... – autorytet władzy kobiecej w tradycyjnej kulturze ludowej*, w: *Między człowiekiem i człowiekiem. Prace dedykowane Profesorowi Zbigniewowi Lisowskiemu*, red. Małgorzata Burta, Marzena Kryszczuk, Sławomir Sobieraj, Siedlce.
- Wałęciuk-Dejneka Beata (2014), *Ludowy obraz kobiety – perspektywa inności. Folklor i literatura*, Siedlce.
- Wałęciuk-Dejneka Beata (2015), *Święta wiedźma Christiana Skrzyposzka. Wokół powieści „Mojra”*, w: *Uwięzione w grzeszności. Obrazy kobiecych inności w tekstach literackich*, red. Beata Wałęciuk-Dejneka, Łukasz A. Wawryniuk, Kraków.
- Wałęciuk-Dejneka Beata (2017), *Święta znachorka – literackie realizacje sacrum w religijności ludowej na wybranych przykładach*, w: *Chrześcijaństwo w religijności ludowej – 1050 lat po Chrzcie Polski*, red. Zdzisław Kupisiński, Lublin 2017.
- Wałęciuk-Dejneka Beata (2019), *Literackie przestępczyńie. Obrazy kobiecych demonów w wybranych utworach literackich. Szkice*, Siedlce.